

ՄՈՒՐԱՏԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

(1915թ. ՅՈՒՆԻ. — ՆՈՅԵՄԲ. 29)

23 ապրիլ. — Երեկոյեան անյոյս կերպով Արծաւնիկ մարդ շրկեցինք: Յաջող ելաւ: Տեղերնիս փոխեցինք: Մեզ ուտելիք բերին: Մտանք Արծաւնիկ: Ամենալաւ հանգստութիւն:

24 ապրիլ. — Եկեղեցիին մօտ պահած ենք: Երեկոնները կիներ եւ աղջիկներ կը սկսին եկեղեցիին մէջ աղաղակել. բոլորը միարեւրան կաղաչէն Աստուծոյ աղօթին աղատութիւն, խաղաղութիւն: Կըսեն. «Տէր Աստուած, ձեռք չանցնին»: Այս վերաբերումը խիստ ազդած է բոլորիս վրա:

26 ապրիլ, Ս. Տաճար. — Երեկոյեան ճամբայ ելանք դէպի Արեւելք:

30 ապրիլ. — Երեք օր է ցամաք հացով ենք: Ես հիւանդութենէ նոր ելած, կոսպի ուտելով լեզուս վէրք է ելեր: Օդը անձրեւային է: Տեղերնիս ցուրտ է: Աշտարակին դիմաց ենք նստած: Ընկերներուս մէջ դադափարականը հաղադիւտ կը ճարւի: Խօսքից առաջ անցնողներ շատ քիչ կան: Ասպետութիւնը անապաման ցեղային է: Սերառտիոյ ժողովուրդը աւելի թուլամորթ է քան թէ ուրիշ տեղեր:

1 մայիս. — Այսօր երրորդ օրն է սուրհանդակին եւ հաց բերողին ճամբան կը նայինք Զիարաթի արեւմտեան կողմը, Սեւ Քարէն հազար մեթր դէպի արեւմուտք:

Այսօր մայիս մէկն է՝ մարդկային աղատադրութեան օրը: Մենք լեւան գլուխը. անձրեւից եւ ծաղիկներից զատ ուրիշ բան չկայ...

2 մայիս. — Մայիսը այսօր դարձրութիւնը ցոյց տաւ, եւ մեր թիկունքը քիչ մը տաքացաւ: Լրաբերներէն, որոնց պաշտօնն է եւ հաց բերել, չորրորդ օրն է դեռ լուր չկայ: Գիշերները քարի վրա առանց աղի հաց կը թխենք, ցորեկը կուտենք:

3 մայիս. — 24 ժամը լրացաւ՝ անընդհատ անձրեւ կուգայ: Գոմերէն չկարողացանք դուրս գալ:

4 մայիս. — Առաւօտեան ժամը 12ին պահապանները վաղելով եկան, թէ ձիաւորները պաշարած են: Մշուշը պատած էր թէեւ, բայց աւելի իրենց անտարբերութենէն էր: Դուրս ելանք թէ չէ՝ պոռացին. «Թէսլիմ, թէսլիմ»: Կրակով պատասխանեցինք. փախան...

5 մայիս.— Լաւ առաջնորդ չունենալնուս գիշերը շատ տանջւեցինք. 5 ժամուայ ճամբան 9 ժամէն եկանք: Գրտնած՝ գետը զարկինք, որը հազւած, որը չհազւած: Լուսացաւ, հասանք Արծւանիկի հիւսիսային կողմը ձորակի մը մէջ: Տոպրակները տակ հացի մանրունք կը գտնուի:

6 մայիս.— Արծւանիկ կնիկ մարդիկ ֆալեր կը ձգեն իմ մասին, թէ ո՞ւր կըլլամ: Ֆալեր ձգողը կըսէ. «Շատ մօտ է, 2 մարդ գիտէ տեղը»: Այն ինչ 12էն աւելի գիտէին:— Ներս մտաւ ծերունի մը: Ես մարագ նստած եմ: Տանտիկինին կըսէ. «Այս ի՞նչ է, աշխարհը կէտի. Աստուած, դուն փորձանքէ ազատիս»: Երիտասարդ մը կըսէ. «Եթէ չաշխատիս, Աստուած հէջ բան չի տար»: Ծերը. «Անաստա՜ծութիւն մի՛ ըներ»: Երիտասարդը. «Ստրկական լծի ծանրութիւնն է քեզի այդպէս խօսեցնողը»:

8 մայիս.— Ծեր մայրիկին տունը: Բոլորը գաղտնապահ՝ մեծէն մինչեւ փոքրը: Գուրգուրանքը չափէն աւելի է: Տեղիս իգական սեռին անկեղծ վերաբերմունքը: Իրենք իրենց դռներէն զարդերը կը հանէին որ մեզ տան: Այս զգացումը մեզ համար շատ աւելի խոշոր դրաւական էր, քան թէ դրամը:

9 մայիս.— Տեղերնիս փոխեցինք: Այսօր լուռ էր ամէն ինչ ու խաղաղ: Անձրեւը սաստիկ էր: Երեկոյեան ճամբայ ելանք, հասանք Զորակ: Լաւ ընդունելութիւն գտանք հէջ չյուսացած տեղերնիս: Ծամբորդութիւննիս սոսկալի էր, ցեխ. ընկնել. պատմելը դժւար է:

10 մայիս.— Լուսացաւ: Տան տէրը մեզի քաջալերեց, սիրտ տաւ: Կէսօրին 4 ոստիկաններ եկան գիւղը: Մեզ քաջալերողը սկսաւ դողդողալ: Հաց առեր ու գնացեր են: Բոլորը հանգստացան:

11 մայիս.— Զորակ: Նորից շատ դժւարութիւններ: Երկու լիւրա երկու գիշերուան համար:

12 մայիս.— Մեկնեցանք, հասանք Կենին դէմ աւերակ գոմերը:

13 մայիս.— Հասանք Մարտիրոսի մասնիկը: Լաւ օրւան բարեկամներ են. փախուստ կուտան: Երեկոյին ստիպւած դուրս եկանք, բոլորովին անծանօթ լեռ մը: Հեռագիտակով նայեցինք՝ վերեւնիս քար մը կայ, ուխտատեղի է: Համոզւած էինք, թէ այդտեղ մարդ չի գար: Մէկ ալ՝ եզ, կով, տաւար քչեց շունը, բայց մեզ չնկատեց: Անցաւ խաղաղ: Երեկոյեան հացի զրկեցինք. պարապ եկաւ:

15 մայիս.— Երկրորդ օրը նորից հացի զրկեցինք. 25 դահեկանի հաց բերին: Ստիպւած՝ ես ներս մտայ, տեսայ բոլորին: Փոխւած էր, լքում էր առաջ եկած կառավարութեան ճնշումէն: Քաշւեցինք քաւրայր:

16 մայիս.— Լոյսը կը բացւէր: Ընկերներէն մին նկատեց մէկը, որ հեռուէն լրտես կարծեց: Տղերքին զրկեցինք. հասան ու բերին. պարզեց, որ մեզի պէս մէկն էր: 3 գիշեր ծառերու տակն անցուցած է: Կանչեցինք, մեզ մօտ գիշերեց:

17 մայիս.— Օրը անցաւ լուռ ու խաղաղ: Երեկոյեան մարդ-
ղրկեցինք հացի: Հացի հետ լուր բերին, թէ գիւղի մէջ մարդ սպանա-
ծ են, երկու լաւ տղաներ, որոնց զիակները... Սուգ էր գիւղը: Երե-
կոյեան հեռացանք:

18 մայիս.— Հասանք Աղբրակի Ակերի վերեւ: Լուսը բացած էր:
Այս ամենը անցաւ անձրեւով: Երեւի մինչեւ վերջն ալ պիտի շարու-
նակէի:

Կան մարդիկ, որոնք իրենց զէնքով իրենց տունը կաւերեն. նոյնը
կընէ թիւրք կառավարութիւնը, որ զէնք չունեցողին ալ դարձով զէնք
գնել կուտայ, որպէսզի քանդէ բացարձակ կերպով: Բռնաբարութիւն,
սպանութիւն, կեղեքում: Ամենը լման է...

19 մայիս.— Այսօր մնացինք նոյն տեղը: Ակերի վերեւ:

20 մայիս.— Այսօր եւս նոյն օքելն ենք: Երեկոյեան երեք ընկեր
ղրկեցինք հացի, փոխանակ լաւ ուսումնասիրելու մէկէն ի մէկ ներս
կը մտնեն, կը պատահին ոստիկանի: Մնացինք առանց հացի եւ ան-
միջապէս մեկնեցանք:

21 մայիս.— Քրմավորի դիմաց, մեր հողերին մօտ: Փորձած
թանը անփորձ մածունէն աղեկ է, կըսեն. չատ ճիշտ է: Երեք ընկերի
անփորձութեան երեսէն մինչեւ հիմա կը սպասենք:

22 մայիս.— Արծւանիկ ենք: Արծւանիկը աւերակ է. 20 մարդ
սպանւած է: Տները այրւած են. հազիւ կարողացանք ներս մտնել:
Խեղճ ժողովուրդին համոզեր են, թէ միակ պատճառը ես եմ...

23 մայիս.— Նորից Արծւանիկ, ընկերներէն մէկի տանը: Սա-
կարկութիւն կընէ, թէ ինծի ալ հետերնիդ տարէք, այսօր ձեզի տեղ
տամ: Ա՛խ, այս ժողովուրդը ե՞րբ պիտի դայ գիտակցութեան:

24 մայիս.— Երեկոյեան դուրս ելանք դէպի Սատանային ձորը:
Շատ խորհրդակցելէ վերջը որոշեցինք մնալ նոյն քարայրը, բայց 2
օր առաջ ոստիկանները 8 հատ փախստականներ բռնած էին: Ուրիշ
ճար չկայ. ճանապարհը կտրելու համար հոտ պիտի մնանք:

25 մայիս.— Առաւօտեան ժամը 7ին հասանք Մնացականին ձեր-
մակ... Այս կողմերը համեմատաբար ուրիշ տեղերու չափ ճըն-
շումներ չկան դեռ: Առանց գիտնալու մեզ ընդունեց: Ուրիշ ճար չկար:

26 մայիս.— Քարձորի քարերը տեղաւորւեցինք: Գիւղացիք վա-
խէն չընդունեցին գիւղը:

27 մայիս.— Աղանիկում կարելիէն աւելի յարգանք եւ հանդըս-
տութիւն ենք վայելում:

28 մայիս.— Նոյն տեղը մնում ենք: Եղիսարէթ Օհ. Տէտէեան
օրիորդ: Կուռիւնցի Վինգէմ:

29 մայիս.— Հին բարեկամի մը հիւր ենք Քարաձորում:

Հայ դաւաճաններ ալ լիրբ կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի տաւ՝ կը քանդեն զիւզերը:

30 մայիս. — Քարաձորում քարին մէջ նստած ենք եւ հանգիստ անցուցինք:

31 մայիս. — Խենդին առաջնորդութեամբ հասանք Սուրբ Տաճար: Օգը մաքուր էր, բայց ջուր չկար: Այստեղ մեր դրացիները միմիայն արծիւներն ու մորեխներն են: Արծիւ չառ կայ, բայց մորեխ՝ աւելի շատ: Սովի նշան է:

1 յունիս. — Նորից Սուրբ Նշան: Այսօր թէ հաց չունինք, թէ ջուր: Կէս ժամէն կրնանք ջուր բերել, ջրաման չունինք: Դիրքերը բաւականին լաւ են: Անկասկած ենք: Հացը եւ ջուրը մեզ սոսկալի կը նեղեն:

2 յունիս. — Այսօր հացերնիս չատցաւ. թէեւ ցամաք է, բայց կուշտ ենք: Հացին 4 դրուշ տւինք: Առաջնորդող մը ունինք: Անծանօթ տեղեր ենք: Տեղը խաղաղ է: Պաշտպանւած ենք:

3 յունիս. — Արծիւների բնակարանում...

Մարդ զրկեցինք հացի: Կը սպասենք ճանապարհին: Գիշերը ժամը 6ին հացը եկաւ. մէկ օխան՝ հարիւր փարայէն: Տւողները աղ-դասէրներ են: Տեղափոխուել ուղեցի, որպէսզի ճանապարհները դիտենք... Ծուլութեան երեսէն: Վերջապէս քայլեցինք:

4 յունիս. — Ս. Տաճար: Անտառի եւ Ակի վերեւ: Զուրը մեզմէ հազիւ 200 քայլի վրա է, չենք կարողանում խմել. հովիւներ եւ արտ վարողներ կան: Երազս տեսայ Աջիկին, Գէորգին. գրկեցի համբուրեցի: Զեռքս հաց կար, տւի իրենց: Մայրը հեռու նստած էր, կաշխատէր: Վեր թռայ. աղէսը ծակէն ելաւ, չէր փախչէր: Նա ալ իր ձագերէն կը հեռանայ մեր պատճառով: Երեւի չարիք մը եղանք ձագերէն բաժնելու: Բայց մենք ալ իրեն պէս ապահով ապաստարան կը փնտռէինք:

5 յունիս. — Հացի համար գնացինք քարայր. լաւ ընդունելութիւն ցոյց տւին: Պէտք եղած ապսպրանքները ըրինք եւ քաշեցինք Ս. Տաճար: Հեռադիտակով դիտեցինք. ահագին կարաւան մը կը շարժէր:

6 յունիս. — Երեկոյեան բոլորը մէկէն աղմուկ բարձրացուցին: Հրացանները առինք ու վաղեցինք: Եղելութեան անծանօթ էինք. որչափ աշխատեցանք, չկարողացանք լաւ տեղեկութիւն առնել: Խիստ հսկողութեան տակ էր: Առաւօտեան կարաւանը քայլեց: Ամէն մարդ իրեն ծնողը ճանաչեց:

7 յունիս. — Ս. Տաճարի Արեգի օթելը: Հաց, միս չառ է. ջուր չկայ: Սիրտս տրորւած է... Մեր զիւզի երկրորդ կարաւանը հասաւ, Թափեց բռնները: Ասոնց վրա առաջինների նման խառութիւն չկար: Ցորեկը 4 ժամ մնալէ վերջը քայլեցին:

8 յունիս.— Սուրբ Տաճարի նոյն դերքումն ենք: Ժողով ըրինք, որոշեցինք կարգապահութիւնը խստիւ պահպանել, այս որոշումը չգործադրողները խստիւ պատժել: Որոշեցինք երկու ընկեր ղրկել Սեւ Բլուր թէ մեր գիւղէն եւ թէ ընդհանուր տեղեկութիւն բերել:

9 յունիս.— Նոյն Ս. Տաճարումն ենք: Մեր գիւղի դաւաճանութիւն ընողների կարաւանը եկաւ: Այսօր ժամը 12ին երեկոյեան մեկնեցին սուրհանդակները:

10 յունիս.— Ս. Տաճարի քարայրում: Տխուր լուրեր հասան: Կառավարութիւնը Տուղասարի, Խորսանայի, Կառվայի, Կովտունի, Խանձայի ժողովուրդին ունեցածը գրաւելով՝ գիւղերէն հանած կը քչէ: Կրտսի, թէ Մալաթիա կամ Մուսուլ պիտի տանէ: Քաղաքի մուտքը-եւթը արգիլւած է հայերու համար:

11 յունիս.— Բարձրացանք վերեւ: Լուր եկաւ, որ 5 օր առաջ անցնող մեր գիւղացիներէն բռնաբարումներ կատարւեր է: Կը թալլւին, կը մորթւին, կը բռնաբարւին, գէնքի չեն դիմեր: Դիմողներին կատեն, կը մատնեն: Դանակը ոսկորին է հասեր, դեռ յոյս ունին, որ եթէ մէկը մեռնի, միւսը կապրի...

12 յունիս.— Ս. Տաճարի հարաւ, Անուշ Ակերի վերը, ուխտատեղիին քով: 3 ընկեր եւս եկան. ժողով ըրինք կարգ մը խնդիրների շուրջ. որոշեցինք սպասել Սեւ Բլուրի սուրհանդակներին: Հաց, միս բերած էին: Ամէն տեղ սուգ ու չիւան է: Ամէն տեղ գրաւումներ, թալան:

13 յունիս.— Ս. Տաճար: Քարի 70 տղան բանտարկւեր են: Անշուշտ, պիտի վնասին: Մենք տեղափոխեցինք մեծ քարայրին գլուխը: Ճանապարհները ամայի են: Սուգ է ամէն տեղ:

Ամէն ոք իր ընտանիքը ճանաչեց, միմիայն ես չի ճանաչեցի: Տեսարանը սոսկալի է: Հրացանները ձեռքերնիս կապւած մնացեր ենք: Կարող ենք արձակել, սպանել, ազատել մէկ-երկու օրով, որից վերջը ճար չի կայ, բոլորին պիտի կոտորեն. մենք պիտի սպանենք տասը, անոնք բոլորին պիտի սպանեն: Թէեւ ինձի համար արժէք տասը, անոնք մը ժամ ապրելը: Մահը աւելի գերադասելի է, քան այսչունի քանի մը ժամ ապրելը: Ընկերներէն ոմանք, որոնք իրենց տղաքը ճանչցան, սրտի կսկիծէն սկսան լաց ըլլալ...

20 յունիս.— Հիւսիսային փախտիմ վրա մի եին ամրոցի մէջ նստած ենք: Սուաւորեան ժամը 1ին լսեցինք երկու թնդանօթի ձայներ. չիմացանք թէ ինչ է: Աւելի հաւանական կը նկատենք քաղաքի հայերի վրա գործւած ըլլալը:

21 յունիս.— Մեծ քարայրի վրա: Ո՛չ մէկ լուր եւ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք անցուղարձէն:

22 յունիս.— Ս. Տաճար: Գետափի ժողովուրդը թուրքութիւն ընդունել է, կրտսի: Նոյնը՝ Արծւանիկի: Նոյն դերքերուն մէջ ենք: Գնալով կը նեղանայ տեղերնիս: Տարածայնւել սկսած է՝ Կամիսի ժողովուրդը գնաց:

23 յունիս.— Սուրբ Տաճար: Քաղաքի ժողովուրդը, Կառվայի ժողովուրդը այսօր եկաւ: Սուլարի կար հետերնին. լաւ պահապանութեան տակն էր:

24 յունիս.— Սուրբ Տաճար: 150ի չափ սայլ քաղաքացիներէն կուգայ այսօր: Այս սայլերը աւելի թուրքի կը նմանին, քան հայի: Նկատի ունենալով կառավարական շարժումը՝ խուզարկութիւն կըլլայ:

25 յունիս.— Առաւօտեան ժամը 9ին հասանք Ոճիկի արեւմտեան կողմը, ձերմակ Բումերը: Բոլոր ալ լաւ յոգնեցինք: Օդը ցո՛ւրտ: Երկու ընկեր հացի ղրկեցինք: Երկու ժամ վերջը մերկ փախան-եկան: Փախստական ալաւիները կողոպտեր են. պիտի սպանին եղեր. հազիւ կրցեր են փախչել:

26 յունիս.— Ոճիկի մէջտեղի լեռը: Առաւօտեան ժամը ութին-իննին եկան տղերքը կողոպտողները: Մեր տղերք վարպետութեամբ ձերբակալեցին: Տեսանք տղերքի գօտիները, դաշոյնը եւ այլն վրաները: Ղրկեցինք պէտք եղած տեղը...

27 յունիս.— Նոյն դիրքի մէջ եմք: Հացի գնացողներէն մէկը ուրիշի մը հետ եկաւ: Նախկին ընկերը կորսնցուցած էր: Քիւրդերը կուգեն առնել նորեկին քոյրը, երկու աղջիկ ալ դրացիներէն: Կը խնդրէ՝ երեք աղջիկն ալ հետը վերցնել, որպէսզի ազատին: Մենք պահելու տեղ չունինք, ոչ ալ սնունդ. անոնք ինչպէ՞ս պիտի պահենք:

28 յունիս.— Նոյն դիրքի մօտ, վարդաւառի կիրակին: Նստած տեղերնիս ճիշտ օրին յատուկ է. ամէն տեսակ ծաղիկներ կան, իսկ մեր սրտերէն արիւն կերթայ: Մարդոց սպանած՝ կանանց եւ երեխայոց գերի կը վարեն: Երկիրը դատարկւեց: Մնացինք ամայի լեռները գլուխը մինակ:

Գիշերը երազ տեսայ. տղաս ձեռքէս բռնած ինծի կը խնդրէր, որ ձիս հեծնեմ հետերնին երթամ: Գէորդը կըսէր. «Հայրիկ, մեզի մինակ մի՛ ղրկեր: Զիդ նստեցրու՝ հետերնիս եկուր»: Երազիս սկսեցի լաց լինել եւ վեր թռայ: Ո՛հ, ինչ անտանելի բաներ կան եղեր աշխարհիս երեսը. ամբողջ ազգի մը դէմ լրբաբար վարւել՝ երբեք տեսնած չէ: Այսպէս աւերակ դարձնել ամէն տեղ՝ հասկանալի չէ: Ի՞նչ անուն տալ այս գաղանթիւններին:

29 յունիս.— Նոյն դիրքի մէջ: Հաց քիչ եկաւ: Հաց տուողները — քրդութիւնը — չեն ուզեր մօտենալ: Հաց չունինք, առաջնորդ չունինք: Որոշւեց գնալ Սուրբ Տաճար: Ծանապարհ ընկանք երեկոյեան ժամը 10ին, դիտելու համար:

30 յունիս.— Սուրբ Տաճար: Առաւօտեան ժամը 9ին հասանք: Զիերի սմբակների տեղերէն յայտնի է, որ խուզարկւեր է լեռը: Զերբակալութիւն կայ-չկայ՝ մեզի յայտնի չէ: Գետափ տեղն է: Քոչերի առաջումը սոսկալի է. օրական 300 սայլէն աւելի կանցնի: Առանց բացառութեան բոլորս ալ անօթի ենք: Հացի նշան չի կայ:

1 յուլիս.— Գտանք ընկերներին: Խուզարկւեր՝ ձերբակալութիւն չի կայ: Շրջակայ գիւղերը դատարկւած են, Գետափէն զատ: Այսօր վանք եկան քոչւորները, թուրքեր 300 սայլից. միս եկաւ, կերանք: Հաց չի կայ, ջուր չի կայ: Կը յուսամ, թէ այս ամսուն պատերազմը վերջ կը գտնէ:

2 յուլիս.— Սուրբ Տաճար: Նոյն դիրքերի մէջ: Գետափէն 3 տղայ խօսք կուտան 200 տղայով գործի սկսիլ. գժբախտաբար, զէնք չունին: Աստուած յաջողութիւն տայ, տեսնենք: 5 պառխանայ քոչանցաւ: Բոլորը թալանւած են եւ կը թալանւին: Տեսարանները սոսկալի են: Մաղարայի կողքի ձորերը դիակներով լցւած են: Այսչափ լիրբ կառավարութիւն: Կէմէրէկից 300 տղաներ տարեր սպաններ են: Զոպան Տէրէսիէն 87 մարդ սպանած են: Նոյն տեղը քաղաքէն եւ գիւղերէն 800 տղայ սպանած են:

3 յուլիս.— Նայն դիրքերումն ենք: Սուրհանդակ ղրկեցինք՝ տեղեկութիւններ եւ բոլոր փախստական ընկերները կանչելու: Թուրքերը միջին դարու բարբարոսութիւնները կը գործադրեն: Քոչւորներէն ամէն տեսակ գոյքեր կը խլեն—կը քաշեն տուն: Մէջի երիտասարդները կը սպանեն սուլթանները: Պաշտօնեաները թալան կընեն: Լի՛րբ ազգ, Լի՛րբ կառավարութիւն: Պատիւ ձեռք չի տուող կիները կը սպանեն: Եայլիով եկող զապիթներու թալանին մասնակցելուն ահանատես եղած ենք: Այս զրածներս մէկ հարիւրերորդն է: Նման բան ոչ պատմութիւնների մէջ եւ ոչ ալ աչքով տեսնւած է, բոլորը կը նսեմացնէ, բոլորը, բոլորը: Տղամարդիկ անխնայ կը սպանւին՝ ձեռքերնին կապւած...

5 յուլիս.— Ս. Տաճար: Ութը տարեկանէն վեր տղամարդիկ կը սպանւին: Աղջիկ, հարս՝ բոլորը բռնաբարւած են: Դարթինայի յետեւից հարսի մը պատիւը ձեռք չի տալուն զարկած—ձգած էին ճանապարհին, որ 24 ժամ մնացած էր անպաշտպան: Այսպէս հազարներ կան: Մեր զրկած սուրհանդակներից նորից լուր չկայ:

Ժանդարմաները քաղաքի քոչւորներէն զատած 10էն 15 տարեկան 30 տղայի թեւերը կապած՝ կը սպանեն կը նետեն. մէկ—երկուսին քարով գլուխները կը ջախջախեն: Այս բոլորը կըլլայ քոչւոր կնիկներու ներկայութեամբ:

6 յուլիս.— Սուրբ Տաճար: Նոյն դիրքերի մէջ: Գետափեցիք իրենց որոշումը չի յարգեցին:

7 յուլիս.— Ս. Տաճար: Գետափէն զրկւած սուրհանդակուհիներ առանց տեղ հասնելու յետ դարձաւ: 40 տարեկան մէկ գերմանացի կուզայ Գետափ գիւղերը. որ կողմը երթալը յայտնի չէ:

8 յուլիս.— Ս. Տաճար: Լրաբերները լուր բերին, որ իբր թէ հաշտութիւն եղած է: Մեղ համար անչափ հաւատալի չի թւիլ: Թուրքերը քիչ մը սքլածի պէս են:

9 յուլիս.— Սուրհանդակուհիները գնացին Սեւ Բլուրէն տեղեկութիւն բերելու: Թուրքերը ըսած են, որ իբր թէ գերմանական զօրք

եկած ըլլայ: Երեկոյեան Տելիք Թաշի պողազի քոչերը յետ բերին Մաղարա: Լսածնու համաձայն յետ պիտի դառնան:

10 յուլիս.— Ս. Տաճար: Առաւօտ ժամը 11ին նորից քոչերը առաջ տարին: Զի հասկացանք, թէ ի՞նչ դարձածք էր: Կը սպասենք սուրհանդակուհիներին գալուն քիչ մը ճշգրիտ տեղեկութիւններ առնելու համար:

11 յուլիս.— Ս. Տաճար: Յունիս 18ին քովերնիս եկող տարօրինակ մարդը եկաւ քովերնիս այսօր. խաբեբայ ըլլալը յայտնեցաւ: Ընկերները կուզեն մաքրել. իմ ձեռքս առաջ չի երթար, թէեւ գիտեմ, որ վերջը վնաս պիտի բերէ մեզի:

Մաղարայի քոչին հետ եղած անչափահաս եւ աղատ մարդիկ 50 հոգի դատած եւ սպանած են Տելիք Թաշի մօտի Ղումրա ըսած տեղը: Ս. Տաճարէն նայեցինք դիտակով. 300 սայլէն աւելի է, Տելիք Ղա-յայի տակի գիւղերէն են, բոլորը թալանած:

Մեր գիւղացի դաւաճան Արուսթիւն Մուղեանը Դաւիթ Զիմանեանին կը մատնէ՝ զէնք ունի ըսելով: Շատ կը նեղացնեն: Ծախու գէնք կառնէ, կուտայ: Մատնիչը կըսէ. «Այդ չէ. լաւ գէնք ունի»: Նա ալ չի տար: Ծեծելով կը սպանեն: Այսօրեան սուրհանդակին լուրն է:

12 յուլիս.— Սեւ Բլուրի մարմինը կորած է. նամակնուս պատասխան չի կայ: Եկողները գերմանացի զապլիթներ են եղեր, ու գնացած են: Դպրոցի աշակերտները թլփատեր են: Դատարկած հայ գիւղերը թուրք մուհաճիրները լցած են:

13 յուլիս.— Սեւ Բլուրի ընկերների զրկած սուրհանդակները չի կան: Անշուշտ, սպանւած են: Անհրաժեշտ է մարդ զրկել:

Երեկոյեան ժամը մէկին զրկեցինք Սեւ Բլուր երկու սուրհանդակ:

Պատմութեան մէջ եղակի տեղ կը բռնէ Խանում Շահինեանը: Երբ կը տեսնէ, որ ջրի գնացած ընկերները պաշարւած են, ատրճա-նակը ձեռքը կը յարձակի քովը եղած ընկերների հետ: Պաշարուող ընկերները կը խալսին, իրենք կը պաշարւին: Երկու ժամ կուէն վերջը, կը զարնւի հինգ տեղէն եւ կընկնի անշնչացած: Պատիւ ու յարգանք քեզ, ճերոսուհի: Եթէ ամէն մէկ հայ այր եւ կին քեզ նման լինէին, իժի ձագերը այսչափ չէին անբարտաւանանար, եւ աղատած կը լինէինք:

14 յուլիս.— Ս. Տաճար: Սաղաճորէն եւ Թաթաճորէն եկան վեց մարդ: Առաւօտեան ժամը 7ին, բերդեցի փախստականին մէկին խոսելով, Պիծային եւ ուրիշի մը կախած են:

15 յուլիս.— Առաւօտեան ժամը 12ին հրացանների ձայն կու-դար: Հեռադիտակով դիտեցինք — ոչինչ յայտնի չէ: Սպասողական զրուսթեան մէջ ենք:

16 յուլիս.— Ս. Տաճար: Պէլուրեանը(°) կը նւիրէ 100 լիրա, որից ստացայ 26 լիրա: Սեւ Բլուրի ընկերներից եկան Արուսթիւ եւ ու-

րիշ ընկեր մը: Երէկի կուռղները մեր ընկերներն են եղեր: Պիծայի կախելը կը հաստատեն:

17 յուլիս.— Ս. Տաճար: Մեր սուրհանդակները չեկան: Չորս գիշեր եղաւ գնալնին:

Այսօրւան Մաղարա եկած քոչը որտեղացի ըլլալը չի գիտենք, բայց անշուշտ հայ են: Թալանը, առեւանգումը կը շարունակւին: Սպանութիւնները վերսկսան: Մարդոց կռակ, ներքինի շինել սովորական բաներ դարձած են: Հային կեանք, պատիւ, ասլաւնք չի մնացեր: Մալաթիայէն եկած թուրքերը պատմած են, թէ բոլոր ժողովուրդը մերկացուցած են: Սով է: Աղջիկ, հարս, մանր տղայ թուրքերը, աշխրջները կը քաշեն կը տանեն: Նոյնպէս սղտիկները: Անէ՛ծք, բի՛ւր անէ՛ծք անոր որ թուրքի վրէժը չի լուծեր եօթը պորտէն անդին: Միջին դարերու բարբարոսութիւնը կը նսեմանայ: Կտակ կընեմ ողջ մնացողներուն. թո՛ղ թուրքին չի խնայեն՝ ծեր թէ երիտասարդ: Անշուշտ, կարդացողները պիտի քննադատեն ինձ որպէս ոճրագործութիւն սիրող: Եթէ իմ աչքովս տեսածները եւ ընկերներս տեսածները ընթերցողը տեսած ըլլայ, կարելի է մեռնե՛րուն ալ կտակէ, որ վրէժխնդիր ըլլան:

Մաղարայի առջեւ, 25 հատ քաղաքացի պատանիներ թեւերը կապած մէկ-մէկ կը սպանեն: Երբ կը տեսնեն, որ դեռ սպանած չեն, քարերը ձեռքերնուն մէջ առած՝ քուֆթա ծեծելու պէս գլուխին ջախջախած են: Այս անգթութեան սիրտ չի գիմանար: Այսպիսի դա՛ղանութիւն միայն թուրքին յատուկ է: Ծանապարհին վրա գտնւած թուրք գիւղացին իսկ քաղաքացու թալանով հաղւած է եւ հովանոցը ձեռքը կը պտտէ: Նոյնը՝ քիւրդ եւ թիւրք հովիւները: Հեռադիտակով կը նայինք. ամէն օր քիւրդ կիները, չէրքէզները թալանի կուգան եւ բեռներ կը տանեն: Պատուի մասին խօսք անդամ չըլլար. մաքուր կին, աղջիկ թողուցած չեն: Քաղաքին մէջ Թիփովիդ (պահեստ) շինած են Քարտալեան....., Սէրչի խանը, Թելերի տակի խանը, Մաղարան, Տէլիք Թաշ եւ այլն: Այս բոլորը պաշտօնական կերպով կը կատարւի: Անպաշտօնը պակաս չէ: Չէ լուած թուրքի բերնէն, որ ըստի, թէ այսչափը անգուլթ գաղանութիւն է: Քաղաքացի թէ գիւղացի մերկացած են, սովի մատնւած:

18 յուլիս.— Սուրհանդակները չեկան: Հինգ գիշեր եղաւ: Քիշ մը կասկածի տեղի կուտայ, որ վտանգ կայ:

19 յուլիս.— Սեւ Բլուր զրկած սուրհանդակներս եկան, մէկ ընկեր բերելով: Չորս ընկեր սպանւած են: Ամսուս իննին սպանւած հերոսուհի Սանում Շահինեանը 16 տարեկան էր. 5 գնդակ դիպած է, Դարվային վերելի Քեմէր ըսւած տեղը, ջրին վերեւը:

20 յուլիս.— Արեան Բերդ: Դիշերը պատահեցինք ձիաւորների. թեթեւ հրացանաձողութենէն վերջ անցանք եւ հասանք՝ Սաղաճորի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ամբողջիւնները. կը սպասենք գիշերւան պատահածին հետեւանքին:

21 յուլիս. — Գիշերւոյ ժամը 4ին Սաղաճորի խրճիթը հասանք: 65 տարեկան Մարիամին մէկ տղան սպանւած է. մէկ տղան զինւոր է. երկուսը քովն են: Մեծ տղայի տղան, Արիստակէս, 8 տարեկան, գիւղի հանած օրը կը փախի լեռը կեղնէ, մերկացած, մէկ շապիկով: Այս փոքրիկ փախստականին երեսը ժպտալէր դար: Կը պատմէ ժողովուրդին քաշած չարչարանքը: Ընկերները բոլորը ա՛խ կը քաշեն, կառանձնանան, կուլան: Ես ինձ դապել չի կարողացայ. առանց զգացնելու ընկերներին լացի, իմ կամքէս անկախ: Մարիամին այնքան ծեծած էին, որ ալանջը չէր լսեր:

22 յուլիս. — Սագաճորի հիւսիսային կողմը, Տուլաք լեռը բարձրացանք: Տեսայ Սաղաճորի տղայ մը, որ զինւորութիւն ալ ըրած էր, զինւած էր պարսատիքով: Կային զինւած անկանոն հրացաններով, անպէտք ատրճանակներով:

23 յուլիս. — Սագաճորի հիւսիսը, Տուլաք լեռը: 48 փախստականներ կան՝ մանուկ, ծեր, ճահիլ: Բոլորը բոլորից զրկւած: Ո՛չ մէկ բան չէր մնացած: Մտածում են ու ա՛խ քաշում: Եթէ լուրջ մտածես, խենթանալը ոչինչ է: Երէկ պատիւը պահած էր, այսօր անպատուած: Երէկ հարուստ էր, այսօր հացի կարօտ: Երէկ չէն էր, այսօր աւերակ: Երէկ ողջ էր, այսօր մեռած:

24 յուլիս. — Նայն դիրքերուն մէջ: 65 տարեկան Մարիամի 8 տարեկան Տաքէսը եկաւ քովերնիս: Նոյն դրութեան մէջ է. ժպտալի կայ երեսը: Գիշերը շատ քաղցրուն մըսեր ու քիչ մը հիւանդացած է:

Ծով ցաւերի մէջ ենք: Երբ աղբ մը գիտակցութիւնից զուրկ է, բնական է՝ ամէն չարիքի ենթակայ պիտի լինի: Մեր ժողովուրդը զէնքը ձեռքէն վար դրաւ, ամէն չարիքի ենթարկւած է...

25 յուլիս (վայրը անընթեռնելի) վրան: Առաւօտ ժամը 10ին տեսանք որ պաշարած են: Ձիաւոր ոստիկաններ կը պոռային. «անձնատուր եղէք»: Մենք սպանեցինք իրենցմէ հինգ հատ ոստիկան, 4 հատ ձի, եւ 2 հատ վիրաւոր: Տղերքը աշխուժով կը կուլին. մէջները վնաս չկայ:

26 յուլիս. — Սագաճորի խրճիթները: Ժամը 3 է. ուռէ ձայն չի կայ: Մեր սուրհանդակները բռնւած են: Գետափէն լուր այսօր եւս չառինք:

27 յուլիս. — Ս. Տաճար: Առաւօտ չի լուսացած հասանք Սուրբ Տաճար, առաջւան խրճիթները: Ծարաւ էինք մինչեւ երեկոյ ջրաման չունենալնուս համար. հացերնիս ալ չի կար. քաջըցեցինք: Կուլի մէջ սպանւածները 7 են, վիրաւոր՝ 2:

28 յուլիս. — 45ի չափ սայլ ու արապայով ձորը լեցւած է: Գիշերով պաշարած են Ս. Տաճարը 300 հոգով. առաւօտեան ժամը 9էն խուզարկելէ վերջը՝ վերադարձան, կառքերը լցած գնացին: Մենք շատ մօտ ենք. չի տեսած գնացին: Աստուած պահածը կը պահէ: Այս ալ անցաւ:

29 յուլիս.— Ս. Տաճար: Տեղերնիս փոխեցինք: Կիրճը: Զուր ալ չունինք. հաց ալ չունինք: Զորս կողմերնիս հսկողութեան տակ է: Երեկոյեան մարդ ղրկեցինք հացի. պարապ եկան: Ո՞սքերնուն նայիս նէ՝ երեք ոստիկաններ լրտեսելու ելած են պատահած են իրենց:

30 յուլիս.— Լոյսը բացուեց: Հաց չունինք երկու օր է: Աստուած կարծես համբերութիւն կուտայ. Զուրի ալ պակասը աշնչափ չենք զգար: Ոչ մէկ տեղից եւ ոչ մէկ յոյս կայ: Բայց Աստուած պիտի հասցնէ, անշուշտ, եւ մենք պիտի շարունակենք մեր սուրբ գործը:

31 յուլիս.— Ս. Տաճար: Առաւօտ ժամը 9էն սկսեալ դերքերն ենք. կը սպասենք թշնամիի յարձակման. 7 թնդանօթներով մեղմէ մէկ ժամ հեռու նստած է: Մեզ մատնած են: Մատնիչներու տուած տեղեկութեան վրա լիւրը կառավարութիւնը խիստ կը խուզարկէ եւ մեր դէմ զօրք ու թնդանօթներ հանած է:

Ա՛յ, խեղճ ազգս, ինծի կը հայհոյես ու կը նախատես, որ իմ պատճառով է անբարտաւան թուրքը քեզ կը սպանէ: Խեղճ ժողովուրդ, եկո՛ւր յետեւէս, զէ՛նք վերցուր, զէ՛նք, որ փրկւես. ուրիշ փրկութիւն չի կայ: Զէ՛նքը կարիք մըն է, անյետաձգելի կարիք մըն է: Հա՛յ ժողովուրդ, դուն ինձ կը հալածես քեզ սպանողին հետ միացած, անգիտօրէն կը մատնես, կատես, բայց սխալած ես. եկո՛ւր յետեւէս: Ա՛յս է փրկութեան ճամբան: Գիտեմ՝ վաղը պիտի զղջաս իմ դէմ գործած չարիքիդ համար, բայց ուշ պիտի լինի...

(Վերջը յաջորդ անգամ)

